

Turfwinning in Groningen

in een tijd van depressie (1650-1750).
Peter Texier

Inleiding

In de literatuur (Slicher van Bath, 1960; Roessingh, 1979) wordt de stagnatie in de aanleg van kanalen en ontginnings-activiteit in de Groninger Veenkoloniën in de periode circa 1650-1750 gezien als een aanwijzing voor het bestaan van een economische depressie in die periode. Uit de hervatting van de kanalenaanleg na 1765 zou het einde van de depressie blijken. Het aanleggen van kanalen was noodzakelijk, daar het gebied ontsloten moest worden ten behoeve van de turfproductie. Van Schaik (1969, blz. 156) schrijft: *"Over de omvang van de turfproductie staan ons nauwelijks enige gegevens ter beschikking. Het schijnt echter dat omstreeks het midden van de achttiende eeuw een zekere teruggang viel te konstateren"*.

We konstateren dat er door alle auteurs een depressie wordt aangenomen, maar onduidelijkheid bestaat er over de periode waarin die moet zijn opgetreden.

Naar onze mening zijn de gegevens betreffende de kanalenaanleg evenwel niet voldoende als indikator voor de economische activiteit in de Groninger Veenkoloniën. Gegevens over de toe- of afname van de hoeveelheid turf die jaarlijks werd gegraven, zijn daarvoor een zuiverder maatstaf. Alleen onderzoek naar kwantitatieve gegevens betreffende de turfproductie kan hierover meer duidelijkheid geven. Wij hebben daartoe in het Gemeente Archief van de stad Groningen een onderzoek ingesteld naar de bronnen die in dit opzicht beschikbaar zijn. Drie vragen moesten daarbij worden beantwoord.

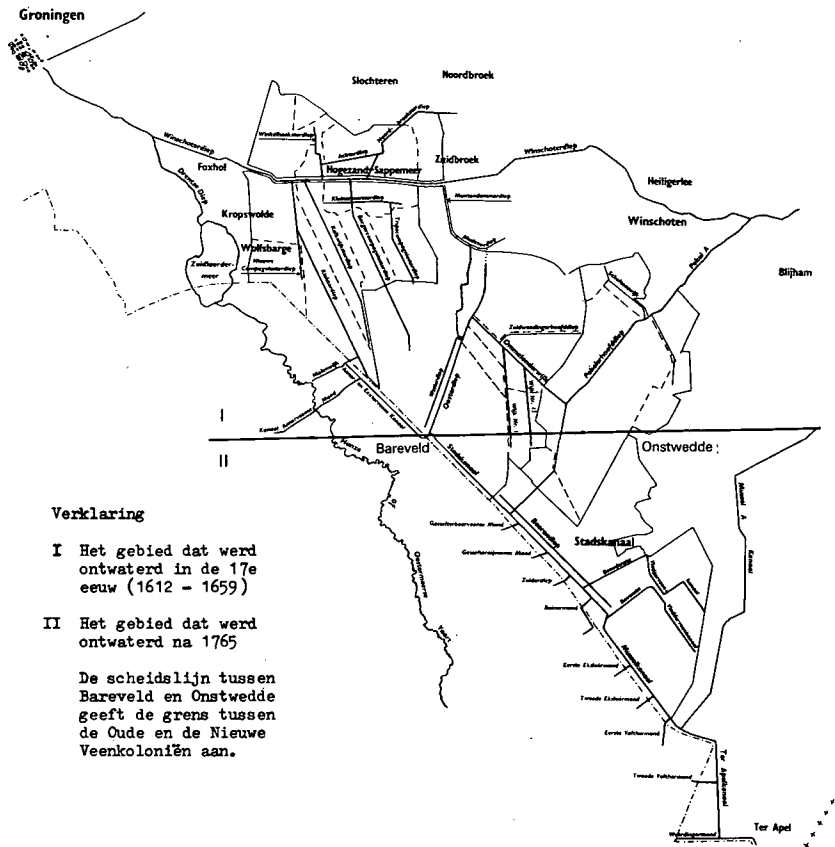
1. We kunnen ons afvragen waarom rond 1650 in de Groninger Veenkoloniën stagnatie in de kanalenaanleg is opgetreden. Liggen hier andere oorzaken aan ten grondslag dan de aanvang van een (nationale) depressieve periode? Wat zeggen de gegevens betreffende het aanleggen van kanalen over de economische activiteit in de Groninger Veenkoloniën?
2. Vervolgens richt ons onderzoek zich op de beantwoording van de met bovengenoemde problematiek samenhangende vraag ten aanzien van de geproduceerde hoeveelheid turf in de periode 1650-1750.

3. In de derde plaats moet de vraag worden beantwoord of er sprake is van een toe- of afname van de uitbreiding van het landbouwareaal in de Groninger Veenkoloniën in de periode 1650-1750. Deze vraag verdient enige toelichting. Er bestaat in de veenderij zoals die in de 17e en 18e eeuw in Groningen werd uitgevoerd een direkt verband tussen de turfgraverij en de uitbreiding van het landbouwareaal. De pachter was verplicht nadat de turf op een dunne bovenlaag na was verwijderd de ondergrond direkt in kultuur te brengen.

Het is ons gebleken dat gedurende de periode 1612-1659 een kanalenstelsel werd aangelegd en dat vervolgens de tussenliggende veengebieden werden vergraven. Nadat het veen voor het grootste deel was vergraven, en er dus een tekort dreigde te ontstaan, werd overgegaan tot de aanleg van een nieuw kanalenstelsel om zodoende nieuwe veengebieden te ontsluiten. We hebben niet gekonstateerd dat er een stagnatie in de turfproductie heeft plaatsgevonden. In het hiernavolgende worden de bovenstaande uitspraken onderbouwd. We gaan achtereenvolgens de kanalenaanleg, de turfproductie en tenslotte de uitbreiding van het landbouwareaal bekijken.

De kanalenaanleg.

Voor de 17e eeuw bevond zich in het zuidoostelijk deel van het gewest Groningen een hoogveenmoeras. In de loop van de 17e eeuw werd begonnen met de ontginning ervan, waardoor een ander landschap ontstond. Wij hebben onderzoek gedaan in het gebied dat de tegenwoordige gemeenten Hoogezand-Sappemeer, Muntendam, Veenendam, Wildervank en Oude Pekela beslaat. Wat waren nu de redenen om te beginnen met het aanleggen van kanalen en het vergraven van het hoogveenmoeras? In de literatuur (de Smet, 1969; de Zeeuw, 1978) wordt als voornaamste oorzaak de toename van de vraag naar brandstof genoemd. De opkomst van energieverbruikende industrieën in de 17e eeuw deed deze vraag toenemen. Het aanwezige hout en de aanvoer van turf uit de traditionele veenderijen was voor dat doel niet meer toereikend. De veengebieden in

Figuur 1. Spreidingspatroon van 30 17e eeuwse steden, die in de C.B.S. typologie van 1961 niet als stad werden getypeerd. N.B. De stad Delfshaven werd in 1882 met Rotterdam samengevoegd.

Holland en Utrecht konden als gevolg van allerlei beperkende maatregelen van de overheid niet meer aan de vraag naar turf voldoen. De stad Groningen bezat een infrastructuur ten behoeve van de scheepvaart en had handelsverbindingen met o.a. Amsterdam. Nemen we daarnaast in beschouwing dat in de nabijheid van de stad Groningen een hoogveenmoeras was gelegen op enkele meters boven zee-niveau (in tegenstelling tot bijvoorbeeld het hoogveenmoeras de Peel), dan wordt duidelijk dat zonder grote kosten de turf van productie- naar afzetgebied kon worden vervoerd.

We willen hier aantonen dat de kanalen-aanleg - noodzakelijk voor de ontwatering

van het veengebied, de afvoer van de turf en de aanvoer van meststoffen - op grote schaal en systematisch in het begin van de 17e eeuw onder leiding van de stad Groningen is aangepakt. Van 1612 tot 1659 werd een net van kanalen aangelegd, voldoende om het gebied te ontwateren (Dienst der Rijkswaterstaat, 1961). Omstreeks 1612 werd een begin gemaakt met het graven van het kanaal van Foxhol naar Sappemeer en in 1617 werd dit verlengd. Dan volgen in snel tempo de aanleg van een groot aantal kanalen waarbij de stad Groningen veel invloed heeft gehad. In 1659 werd als laatste belangrijke kanaal het Nieuwe Compagniesterdiep gegraven (zie figuur 1).

De voorwaarden waaronder de kanalen werden gegraven en de venen werden verhuurd in de Groninger Veenkoloniën zijn vanaf 1628 op vrijwel uniforme wijze geregeld¹. De reden hiervoor kan gevonden worden in het feit dat de stad Groningen

zo'n grote invloed in het gewest en op de veenderij heeft gehad.

Wat zeggen de gegevens over de stagnatie in de kanalenaanleg over de economische activiteit in de Groninger Veenkoloniën? We hebben gezien dat volgens een bepaalde methodiek het veenmoeras werd ontwaterd waarna de turfwinning een aanvang kon nemen. Er zijn hoofdkanalen gegraven die voor de ontwatering, de turfafvoer en de mestaanvoer van het hele gebied hebben gediend. Daarna werden in de loop der jaren de tussenliggende veencomplexen systematisch afgegraven. Het aanleggen van de kanalen was een technische activiteit, die gold als voorwaarde voor veenderij. De genoemde argumenten geven ons echter geen aanleiding om de stagnatie in de kanalenaanleg te gebruiken als aanwijzing voor een economische depressie in de Groninger Veenkoloniën.

Als het veengebied geheel vergraven is of dat dreigt in de nabije toekomst te gebeuren, dan moet ten behoeve van de ontwatering van een nieuw veengebied een nieuw kanalenstelsel worden gegraven. Dit is rond 1760 in de Groninger Veenkoloniën gebeurd. De stad Groningen gaf opdracht veengebied aan te kopen en een nieuw kanaal te graven. In 1764 werd hiertoe het Oosterdiep doorgetrokken en in 1766 begon men met het graven van het Nieuwe Kanaal, het latere Stadskanaal.

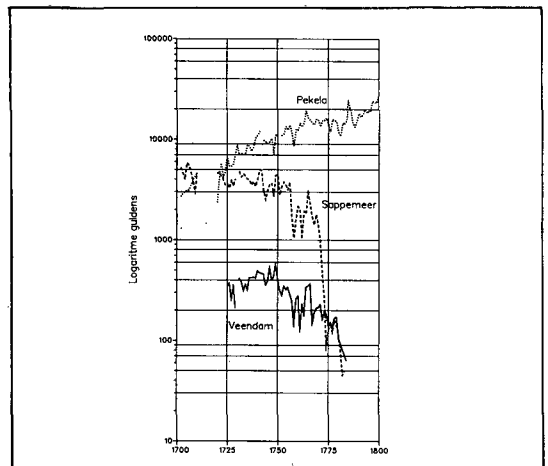
De turfproductie.

Hoe werd de vervening in de Groninger Veenkoloniën in de praktijk gebracht? Voordat de vervening begon en dus ook voordat de kanalen werden gegraven, werd een ontginningsplan opgesteld. De ligging, breedte en lengte van kanalen en zijkanalen, evenals de oppervlakte, de dikte en de kwaliteit van het veen, moesten nauwkeurig worden beschreven. De breedte van elke veenplaats (dat is het tussen twee wijken gelegen veengebied) werd bepaald op 20 Groningse roeden (één roede is ongeveer 4.29 m) en uit elke veenplaats ontstonden later twee boerenplaatsen. Na het verwijderen van de turf werd het land, een zandige ondergrond vermengd met de dunne bovenlaag van de vergraven turf, in kultuur gebracht. De stad Groningen kreeg als huur 1/4 deel van de jaarlijkse gegraven hoeveelheid

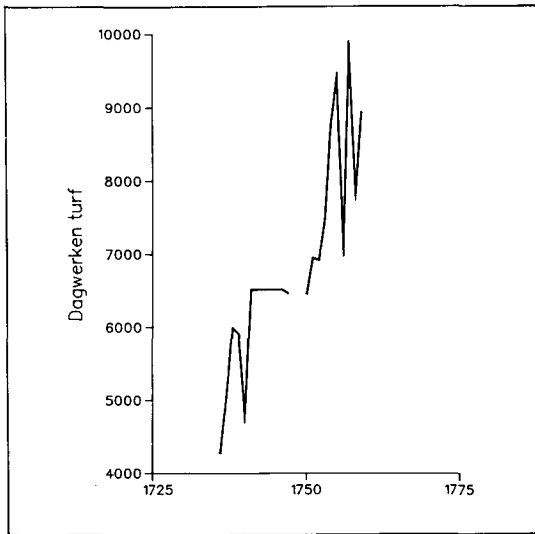
zwarte turf (turf van goede kwaliteit). In 1651 werd het reglement op de uitgifte van de venen aangepast en uitgebreid.² De pachter (in Groningen de meier genaamd) werd verplicht het zijkanaal (de wijk) per jaar 40 roeden verder het veen in te graven. Dit is een belangrijke regel. Bij de vervening was de ontwatering van het te vergraven gebied het belangrijkste. Om het veengebied de gelegenheid te geven zijn water kwijt te raken en te bezinken, moest er eerst een afvoer voor het water worden gegraven. Het veen dat aan de nieuw gegraven wijk lag, mocht niet langer dan twee jaar onvergraven blijven liggen.

Om te weten te komen waar, wanneer en hoeveel turf er in de oude Groninger Veenkoloniën is gegraven bestudeerden we "het Archief Veenkantoor" in het Gemeente Archief te Groningen (G.A.G.). In dit archief bevinden zich tal van stukken

Figuur 2. De opbrengst van de stadsvierde turf in guldens in Pekela 1701-1800 (G.A.G. 272), Sappemeer 1723-1784 (G.A.G. 158) en Veendam 1725-1784 (G.A.G. 158).

die betrekking hebben op de turfproductie in het gewest Groningen en op de turfgraverij in het algemeen. Uit diverse "Akten of Condities van de verkoop van de stadsvierde turf" (G.A.G. 158, 272) weten we waar en hoeveel turf is gegraven. Het gaat in deze kontrakten om de overeenkomst tussen de Stad en individuele turf-kopers over "het vierde deel van de zwarte

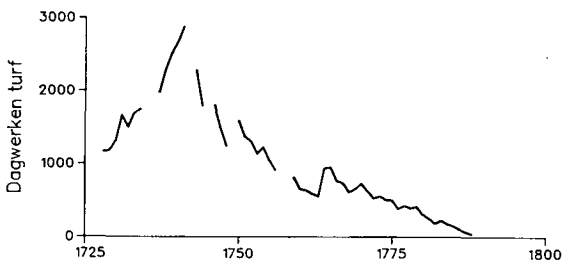

Figuur 3. Gemeten hoeveelheid turf bij het verlaat Martenshoek 1736-1759 per jaar in dagwerken (G.A.G. 163).

turf" die de Stad rechtens de overeenkomst van 1628 toekwam.

In figuur 2 zien we de opbrengst van de stadsvierde turf in de plaatsen Sappemeer, Pekela en Veendam. Duidelijk is te zien dat in de plaatsen Veendam en Sappemeer omstreeks 1785 de turf, voorzover commer-

Figuur 4. De turfproductie in de Munneke- en Oranjevenen in dagwerken 1728-1788 (G.A.G. 161).

ciel interessant, is vergraven. De opbrengst te Pekela stijgt in de periode 1700-1800 van ongeveer 2700 gulden tot ongeveer 27500 gulden per jaar. Uit diverse bronnen is het mogelijk om de turfprijs over een bepaalde periode te berekenen (G.A.G. 272; Borgesius, 1877). De turfprijs stijgt met schommelingen van 1728 tot 1805 van 10,52 tot 15,87 C.guldens.

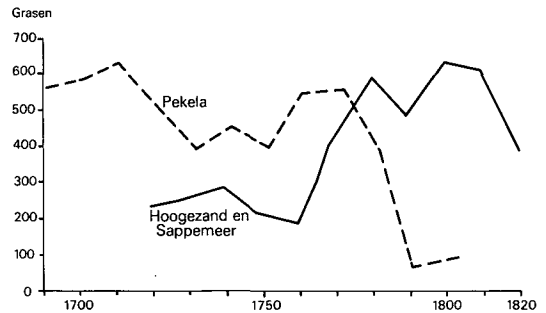
We weten dat de opbrengst van

de stadsvierde turf in Pekela over deze periode sterker stijgt (zie figuur 2). De hoeveelheid turf die het verlaat van Martenshoek heeft gepasseerd, is van 4282 dagwerken in 1736 toegenomen tot 8972 dagwerken in 1759 (zie figuur 3). We mogen daarom konkluderen dat de turfproductie in deze periode is gestegen.

De turfproductie in de Munneke- en Oranjevenen in Veendam bereikt zijn hoogtepunt in 1741 en in 1788 is het veen er vergraven (zie figuur 4).

De toename van het landbouwareaal.

De volgende bronnen die voor ons onderzoek van belang zijn, zijn de meetboeken die elke tien jaar door een van stadswegen aangestelde landmeter werden opgemaakt en aan het gemeentebestuur werden aangeboden. In deze boeken werd de toename van het landbouwgebied opgeschreven

Figuur 5. Per decennium aangewonnen groene landen en grassen in Pekela 1691-1801 (G.A.G. 265) en Hoogezand en Sappemeer 1717-1819 (G.A.G. 150).

(zie figuur 5).

De vervening en als gevolg daarvan de uitbreiding van het landbouwareaal gaat over een lange periode gewoon door. Voor Hoogezand en Sappemeer geldt een vermindering van de uitbreiding in de periode 1710-1750; in Pekela ongeveer voor de periode 1717-1759. De totale uitbreiding van het landbouwareaal in de periode 1717-1819 in Pekela bedraagt 4172.5 Gras en in Hoogezand en Sappemeer in de periode 1691-1801: 4644.25 Gras (één gras is ongeveer 0.41 hektare). Ook de uitbreiding van het areaal landbouwgrond te

Veendam is bekend: 1723.3 Grasen in de periode 1728-1788. De totale uitbreiding in het gebied over de periode 1691-1761 bedraagt 2224.45 hectare en over de periode 1691 tot 1819 bedraagt de uitbreiding 4321.43 hectare.

De uitbreiding van het landbouwareaal vond plaats op uitgeveende gronden. Groei hierin indiceert dus een afname van de beschikbare veengrond, ontsloten door kanalen.

Het tekort aan ontsloten veengrond is een belangrijke faktor geweest wat betreft de afname van de turfproduktie in bepaalde delen (Sappemeer, Veendam) van de Groninger Veenkoloniën (zie figuur 2). In de resolutie van 9 november 1761 (G.A.G. 38) geeft de stad Groningen opdracht veengrond aan te kopen voor de aanleg van een nieuw kanaal, zodat de turfgraverij weer voortgang kan vinden. Op de prijsontwikkeling van de veenplaatsen heeft deze resolutie effecten gehad.

Rond 1760-1764 daalt de prijs voor een veenplaats zeer sterk. De aanleg van kanalen op grote schaal, en de uitgifte van veenplaatsen ten behoeve van de turfproduktie, neemt na ruim een eeuw weer een aanvang.

Konklusie.

Eén van de voorwaarden voor de veenderij op grote schaal zoals die in de Groninger Veenkoloniën in de 17e eeuw is begonnen, is de aanleg van kanalen geweest. De

kanalen zijn gegraven om het veenmoeras te ontwateren, om later de turf af te voeren en om meststoffen ten behoeve van de landbouw aan te voeren. Nadat rond 1650 het kanalenstelsel was voltooid, kon de turfgraverij op grote schaal een aanvang nemen. Een eeuw lang is men verder gegaan met het graven van turf, zodat rond 1760 een groot deel van het veengebied was vergraven. De stad Groningen heeft toen opdracht gegeven om een nieuw veengebied door middel van een kanalenstelsel te ontwateren, want ze zag één van haar inkomstenbronnen, de belasting op de turf, in gevaar komen. We zien dat de kanalenaanleg in de Groninger Veenkoloniën een technische activiteit is geweest ten behoeve van de turfgraverij. Dat de stagnatie in de kanalenaanleg een goede indikator zou zijn voor het 'aangeven' van een depressieve periode, zoals Slicher van Bath (1960) en Roessingh (1979) beweren, lijkt ons inziens niet juist.

We zijn van de veronderstelling uitgegaan dat de toe- of afname van de turfproduktie een goede maatstaf zou zijn voor de economische activiteit in de Groninger Veenkoloniën. De resultaten van het onderzoek kunnen slechts tot één konklusie leiden; gebruiken we de turfproduktie en de uitbreiding van het landbouwareaal als maatstaf voor de economische activiteit in de Groninger Veenkoloniën, dan volgt uit de resultaten dat de economische activiteit, op een kleine inzinking van 1710 tot 1750 na, gedurende de periode 1690 tot 1820 niet stagneert.

Noten

¹ "Condiëtiën van verhuring van stadsvenen", 8 december 1628 (G.A.G. nr. 38).

² "Condiëtiën van de verhuuringhe der veenen in de Peeke!", 23 januari 1651 (G.A.G. nr. 38).

* Dit artikel is een bewerking van een doktoraal skriptie geschreven in 1982 aan het Sociaal-Geografisch Instituut, vakgroep historische geografie, Universiteit van Amsterdam.

Archivalia

Gemeente Archief Groningen (G.A.G.), Inventarisnummer 150: Inventaris van het Archief Veenkantoor. Nummers: 38, 150, 152, 153, 158, 161, 163, 236, 259, 265, 272.

Literatuur

BORGESIUS, T. (1877), *Geschiedenis van Oude en Nieuwe Pekela*. Groningen.

DIENST RIJKSWATERSTAAT (1961), *Beschrijving van de provincie Groningen*. Behorende bij de waterstaatskaart. Den Haag.

KEUNING, H.J. (1933), *De Groninger Veenkoloniën*. Amsterdam.

ROESSINGH, H.K. (1979), *Het sociaal economisch leven 1650-1800*.

SCHAIK, P. van, (1969, 1971), *De economische betekenis van de turfwinning in Nederland*. Economisch-Historisch Jaarboek. Deel 32/33.

SLICHER VAN BATH, B.H. (1960), *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*. Utrecht.

SMET, L.A.H. de (1969), *De Groninger Veenkoloniën*. Wageningen.

ZEEUW, J.W. de (1978), *Peat and the Dutch Golden Age*. A.A.G. Bijdragen, 21. Wageningen.